

UDK: 27(497.5)(091)
PREGLEDNI ČLANAK
Primljen 15. IX. 2017.

ANA ZADRO

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ana.nokovic@sve-mo.ba

POVIJESNI KONTEKST ŠIRENJA KRŠĆANSTVA NA JUGOISTOČNOME JADRANU

Sažetak

Autorica se u ovome radu bavi nekim važnijim događajima iz ranije kršćanske povijesti na južnojadranskoj obali i njezinu zaleđu. Obuhvaćeno je razdoblje od 3. do 7. st., a bit će riječi o uvjetima i načinu širenja kršćanstva, glavnim središtima kao ishodištima kristijanizacije ruralnih područja u unutrašnjosti, progonima kršćana s naglaskom na salonitanske mučenike, legalizaciji kršćanstva i teološkim sporovima. Analizom dostupnih izvora nadograđuju se dosadašnja saznanja o ranokršćanskoj povijesti naših prostora.

Ključne riječi: rano kršćanstvo; Salonitanska crkva; kristijanizacija; progoni; pisani izvori

Uvod

Kada i kako se na južnojadranskoj obali pojavilo i proširilo kršćanstvo, koje je i danas jedna od najmnogoljudnijih religija u svijetu, religija koja nije poznavala granice i bila je otvorena za sve slojeve društva, pitanja su na koja se mogu dati djelomični odgovori, ali ti odgovori otvaraju brojna druga, još uvijek neodgovorena pitanja. Širenjem kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji tema je kojom su se autori bavili iz različitih

perspektiva, a mnogi su temu obrađivali usputno, u sklopu nekih drugih studija.

Rad obuhvaća razdoblje od 3. do 7. st., tj. od vremena legalizacije kršćanstva i pojave prvih materijalnih i pisanih dokaza do seobe naroda kada kršćanstvo biva iznova ugroženo. Zbog potrebe povezivanja događaja dotiču se i ranija razdoblja koja sežu čak do apostolskih vremena, kada imamo prve vijesti o dolasku Pavlovih suradnika u provinciju Dalmaciju. Važna središta na tlu južnoga Jadrana koja se mogu smatrati i ishodištima daljnjega širenja kršćanstva prema unutrašnjosti jesu Naron i Epidaur, koji se, uz Salonu, drže i prvim biskupskim središtima osnovanim još u 4. st. Za nas je posebno zanimljiv prostor u zaleđu spomenutih središta koji je u kasnoantičko vrijeme bio pod jurisdikcijom Sarsenterske, Naronitanske i Epidaurske biskupije. Bit će govora o vremenu, načinu, uvjetima i smjerovima kojima se kršćanstvo širilo u Iliriku, a time i u provinciji Dalmaciji. Analizirat će se najvažniji događaji iz ranije kršćanske povijesti poput progona, pojave kulta mučenika što je rezultiralo gradnjom prvih cemeterijalnih kompleksa na Marusincu, Kapljuču i Manastirinama, zatim će biti riječi o legalizaciji kršćanstva što je pogodovalo širenju evanđelja izvan gradskih središta i nesmetanoj gradnji sakralnih objekata. Vrlo važni događaji jesu pojava monaštva i samostanskoga života, kao i nekoliko teoloških sporova koji su obilježili četvrto stoljeće, a naglasak je stavljen na arijanstvo koje je imalo svoje gorljive pristaše i u Iliriku.

1. Prva stoljeća kršćanstva na jugoistočnoj obali Jadrana

Poznata je činjenica da je Rimsko Carstvo prema različitim kultovima i religijama imalo tolerantan odnos te da su mnoge od njih imale etničko obilježje. Bile su vezane za određene zajednice koje su postojale unutar Carstva i bilo je uobičajeno da car ima vrhovnu vlast i na religijskome polju (*pontifex maximus*). (usp. Mišić, 2004: 451 – 468) U odnosu na sve do tada poznate religije, kršćanstvo je u mnogočemu bilo drukčije. Nadilazilo je etničko, bilo je otvoreno za sve skupine ljudi, imalo je nauk i svete knjige, donosilo je nove ideje koje su se suprotstavljale dotadašnjem društvenom poretku, pružalo je utjehu, spasenje i nadu. Kristovi su učenici vrlo rano počeli širiti Radosnu vijest po tada poznatome svijetu.

Najvažniji među njima bio je sv. Pavao i upravo je za njega vezana najstarija vijest o doticaju kršćanstva s Ilirikom. Naime, u Poslanici Rimljanima, svom najopširnijem i najbogatijem spisu napisanom u Korintu 58. god., Pavao govori o svojim misionarskim djelovanjima te navodi: „Tako sam od Jeruzalema i naokolo do Ilirika potpuno izvršio dužnost propovijedanja Radosne vijesti o Kristu...” (*Rim* 15, 19)¹ Iz ovoga se zaključuje da je sv. Pavao došao samo do granice, a nikako da je širio evanđelje po Iliriku. Da je kojim slučajem Pavao putovao s istoka u Rim kopnenim putem preko provincije Dalmacije (usp. Imamović, 1983: 38), onda bi svakako tradicija o njegovu boravku na našim prostorima bila puno veća nego što jest.²

Isti apostol potkraj svoga života piše Poslanicu Timoteju, koja se smatra svojevrsnom duhovnom oporukom, da je njegov učenik Tit otišao u Dalmaciju: „Krescent je otišao u Galaciju, Tit u Dalmaciju. Jedini je Luka sa mnom. Uzmi Marka i dovedi ga sa sobom, jer mi je vrlo koristan za službu.“ (2 *Tim* 4, 10 – 11) Rečeno je da je Tit pošao, ali nema podataka je li stigao u Dalmaciju. Dokle je Tit dopro, gdje je širio Kristov nauk i kakvi su bili njegovi uspjesi nije poznato. Za pretpostaviti je da je došao u Salonu, glavni grad provincije Dalmacije. Neki autori iznose tvrdnju da Titovo propovijedanje nije imalo velika uspjeha te da je vjerojatno ugušeno za vrijeme Neronova progona, pokrenuta netom nakon što je Tit otputovao u Dalmaciju. (Bulić – Bervaldi, 1912/1913: 21 – 22; Vanino, ³1998: 139; Gabričević, 1991: 327; Abramić, 1991: 321 – 322) Unatoč činjenici da dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja nisu dali nikakav dokaz postojanja kršćanskih zajednica od 1. do 3. st., ipak, na osnovi spomenutih

1 Euzebij Cezarejski u svome djelu spominje Pavlov put do Ilirika: „U to je vrijeme, kada je Pavao završio kružni put, od Jeruzalema do Ilirika, Klaudije iz Rima protjerao Židove.“ (Euseb., *HE*, II, 18, 9; III, 1, 3)

2 U tradiciji je ostala sačuvana priča o Pavlovu brodolomu pokraj otoka Mljeta, umjesto Malte, na njegovu putovanju za Rim (*Dj* 28, 1). Mnogi su pisali o ovoj temi kao o stvarnome povijesnom događaju, počevši od Farlatija. (Farlati, 1751: 243 – 248) U svojoj studiji posvećenoj crkvama s titularom sv. Pavla na dubrovačkome području Z. Žeravica smjelo navodi: „... može se uzeti kao povijesnu činjenicu da je sv. Pavao na svom misionarskom putu prema Dalmaciji i općenito Iliriku najprije uplovio u Epidaur i dosljedno tome u Epidauru najprije od svih dalmatinskih gradova proširio kršćanstvo. Ston je pak, mogao posjetiti za vrijeme svog tromjesečnog boravka na otoku Mljetu nakon brodoloma kojeg je tu doživio kad je 60. godine nakon Krista kao uznik putovao u Rim.“ (Žeravica, 2009: 368) Ovom problematikom bavila se i M. Buzov. (usp. Buzov, 2012: 491 – 505)

Pavlovih poslanica te dobre povezanosti istočnojadranske obale s ostatkom Mediterana, nije pogriješno tvrditi da prve zasade kršćanstva na ovome prostoru sežu u apostolska vremena.³

O kršćanskim elementima na ovim prostorima možemo sa sigurnošću govoriti tek od druge polovice 3. st. kada u provinciju Dalmaciju dolaze misionari, prvenstveno s istoka, i time se stvaraju pogodniji uvjeti za intenzivniji razvoj kršćanske religije koja je tijekom prva dva stoljeća, ako se i uspjela održati, relativno malo bila raširena. Osim toga, kršćanstvo je bilo već polovicom 3. st. prošireno u Panoniju te je imalo svoga mučenika Euzebija, biskupa Cibala (Vinkovci). Stradao je vjerojatno pod carem Valerijanom (253. – 259.) čija je vladavina u početku bila povoljna za kršćane, dok su zadnje tri godine njegova carevanja obilježili progoni kršćana. Kršćanstvo je u Panoniju doprlo oko 250. god., pa se može pretpostaviti da je u Dalmaciji zaživjelo i ranije. (usp. Bulić, 1928: 62 – 63; Jarak, 1994: 17 – 39)

Novu vjeru širili su propovjednici, trgovci, carinici, vojnici i državna administracija. (Euseb., *HE*, V, 5, 1 – 6; VIII, 11, 1 – 2) Kršćanstvo je sredinom 3. st. bilo prisutno i na samome carskom dvoru. Laktancije, osoba koju je Dioklecijan angažirao kao govornika na carskome dvoru u Nikomediji, donosi vrlo iscrpne podatke o prisutnosti kršćana među slugama na samom dvoru: „Tada su neki njegovi pomoćnici, koji su već upoznali Gospodina, prisustvujući žrtvama, stavili na svoja čela besmrtni znak...“ (Lact., *Pers.*, 10, 2) O stradanju carskih sluga zbog ispovijedanja kršćanske vjere podatke donosi i veliki crkveni pisac Euzebije: „Kao pobjednik je u samim mukama predao dušu. Tako bijaše mučeništvo jednoga od carskih sluga. Bio je dostojan svoga imena. Zvao se Petar.“ (Euseb., *HE*, VIII, 6, 4) Postoje indicije da su čak Dioklecijanova supruga Priska i kći Valerija bile kršćanke, ali za to nema pouzdanih dokaza. U opisu Dioklecijanovih progona Laktancije donosi: „Imperatorov bijes nije sada toliko bio usmjeren na ukućane nego na sve, a prije svih, prisilio je svoju kćer Valeriju i ženu Prisku da se okaljaju žrtvama.“ (Lact., *Pers.*,

3 S. Kovačić u svojoj studiji o pregledu historiografskih rasprava o počecima kršćanstva u samoj Saloni, kao i o nizu drugih ključnih pitanja, putovanje vjerovjesnika Tita drži stvarnim povijesnim događajem. Također iznosi zaključak da je kršćanstvo prodrlo najkasnije u drugoj polovici, odnosno svršetkom 1. st., u neki prometniji grad u provinciji Dalmaciji, najvjerojatnije u samu Salonu. (Usp. Kovačić, 2008: 22, 34)

15, 1) Ova rečenica ne potvrđuje njihovu pripadnost kršćanskoj vjeri, ali bi se moglo pretpostaviti da su Dioklecijanova žena Priska i kći Valerija bile sklone kršćanstvu zato što izvor navodi da ih je Dioklecijan *prisilio* na prinošenje žrtve kultu cara.

Kršćanstvo se u provinciji Dalmaciji širilo dobro izgrađenim cestama, ali prije svega stizalo je morskim putem u lučke gradove kao što su Jadera i Epidaur te u Salonu, glavni grad provincije i najvažniju luku na istočnome Jadranu. Upravo su u te primorske gradove dolazili prvi misionari i tu su formirane prve kršćanske zajednice, a s vremenom je uspostavljena i crkvena hijerarhija. Odatle se kasnije kršćanstvo širilo prema unutrašnjosti. (usp. Cambi, 1976: 240; Zaninović, 1994: 138) Osim morskim putom i preko jadranskih luka, kršćanstvo se u unutrašnjost Dalmacije intenzivno širilo iz Akvileje jer su se iz toga smjera najviše kretali vojnici i trgovci iz Italije te uz Dunav iz crnomorskih grčkih gradova u Sirmij, središte kršćanstva za pokrajinu Panoniju, a odatle južnije prema Dalmaciji. (usp. Paškvalin, 2003: 42) Naronitanska luka i magistralni put Akvileja – Salona – Naron – Epidamno – Konstantinopol i njegovi brojni odvojci bili su važni za proces kristijanizacije naronitanskoga zaleđa. (usp. Škegro, 2011: 101) Osim spomenutoga, kršćanstvo je u Ilirik pristizalo i iz važnih kršćanskih središta kao što su Filipi, Solun i Korint u kojima je sv. Pavao osnovao prve kršćanske općine na europskome tlu. (Vanino, ³1998: 138; Zaninović, 1994: 136)

Kršćanstvo je u prvim stoljećima bilo urbana religija koja je sporije i teže prodirala u unutrašnjost provincije. Prve kršćanske zajednice u unutrašnjosti bile su formirane uz važne cestovne pravce koji su povezivali Salonu s važnim urbanim središtima poput Siscije ili Sirmija. Stanovništvo koje je obitavalo u izoliranim ruralnim područjima udaljenim od urbanih središta teže je prihvaćalo kršćanstvo. Teško su se odricali svojih autohtonih kultova i ukorijenjenih vjerovanja, pa se proces kristijanizacije i gradnje prvih crkava u unutrašnjosti može pratiti tek od druge polovice 4. ili početkom 5. st.

Materijalnih dokaza, u vidu crkava, o prisutnosti kršćana do Milanškoga edikta 313. god. na našim prostorima nije bilo.⁴ Preuređeni su

⁴ Ustaljeno je mišljenje da je tek car Konstantin Milanskim ediktom 313. god. i davanjem slobode kršćanima omogućio i gradnju prvih bogomolja. Međutim, Laktancije i Euzebije na više mjesta u svojim djelima navode kako su crkve bile građane i prije Konstantina, što više

oratoriji u sklopu većih zgrada stambenoga ili poljoprivrednoga karaktera, ili u objektima javne namjene kao što su amfiteatri ili velike gradske terme. To su bila prva sastajališta za kršćanske zajednice koja su bila nepoznata vlastima. Oratoriji su bili ukrašeni zidnim slikama i mozaicima s tajnim simbolima po kojima su se kršćani prepoznavali. Najpoznatiji primjeri oratorija jesu salonitanski, koje je E. Dyggve nazvao oratorij A i B, otkriveni u ruševinama manjih termi. (Dyggve, 1989: 38 – 39; Gabričević, 1991b: 361; Dyggve, 1996: 31 – 34; Cambi, 2002: 217) Organizaciju ove prve kršćanske općine u Saloni Bulić i Bervaldi vežu za biskupa Venancija te ga drže utemeljiteljem Crkve u Saloni i njezinim prvim biskupom, a umro je mučeničkom smrću za vrijeme cara Valerijana, oko 257. god. (Bulić – Bervaldi, 1912/1913: 21; Bulić, 1928: 65 – 66; Gabričević, 1991b: 362)

Svojim bogatim mozaicima i freskama ističe se oratorij križnoga tlocrta iz ladanjske vile na Paniku kod Bileće. Zgrada je datirana u 1. – 2. st., a oratorij u drugu polovicu 3. st., oko 260. god. U podnome je mozaiku prikazan Orfej koji je u ranome kršćanstvu predstavljao Krista Dobroga Pastira, a iz istoga je razdoblja tzv. „kuća s mozaicima“ iz Stoca. (Čremošnik, 1974: 41 – 164; Basler, ²1990: 25, 111) Na osnovi pronađenoga arheološkog materijala s lokaliteta na Paniku, ne bi se trebalo sumnjati u kršćansko podrijetlo vlasnika ove vile. Osim toga, ovaj je oratorij sagrađen u vrijeme kada na vlast dolazi car Galijen (260. – 268.) koji je prekinuo progon koji je započeo njegov otac Valerijan te je počeo provoditi neke mjere koje su išle na ruku kršćanima. Uslijedilo je mirno razdoblje za kršćansku zajednicu koja se mogla izgrađivati i iznutra i izvana, a to nam potvrđuje i Euzebije Cezarejski koji donosi Galijenovu uredbu kojom je zajamčeno mirno razdoblje kršćanskoga življenja.

Neograničeni gospodar, cezar Publije Licinije Galijen, Pobožni, Sretni, August: Dioniziju, Pinu i Demetriju i ostalim biskupima. Naredio sam da se dobročinstvo moga dara proširi cijelim svijetom kako bi se ispraznila bogoštovna mjesta. Stoga se i vi možete služiti sadržajem moga otpisa da vas nitko ne uznemirava. Ono što, po mogućnosti, možete sami po-

i prije Dioklecijanovih progona. (Usp. Euseb., *HE*, VIII, 1, 5; Lact., *Pers.*, 12, 2 – 4; 17, 7) H. Jedin donosi podatak da je u Dura Europosu 234. god. izgrađena jedna kršćanska crkva. (usp. Jedin, 22001: 245).

vratiti, već sam odavno dopustio. Stoga će Aurelije Kvirin koji upravlja najvišim poslom provesti naređenje koje sam izdao. (Euseb., *HE*, VII, 13)

2. Progoni kršćana i salonitanski mučenici

Prva tri stoljeća kršćanske povijesti obilježena su progonima pripadnika te zajednice, koja je svoje članove imala u svim slojevima društva. Prvi progoni rimske vlasti protiv kršćana vezani su za 64. godinu i veliki požar koji je zahvatio grad Rim. Podatke o tim događajima donosi Kornelije Tacit koji o kršćanima ima vrlo negativno mišljenje te, iako ih ne smatra krivcima za požar, ipak navodi da zaslužuju najviše kazne:

...Kako bi, dakle, stišao glasine, Neron je podmetnuo krivce i najprobra-nijim je kaznama udario na one koje je svjetina, omražena zbog njihovih sramotnih djela, nazivala kršćanima. Tvorac njihova imena Krist za Ti-berijeve je vladavine od prokuratora Poncija Pilata kažnjen smrtnom ka-znom; a pogubno je praznovjerje, načas potisnuto, stalo ponovo izbijati ne samo u Judeji, izvoru toga zla, nego i po Gradu, kamo se sa svih strana sve strašno ili sramotno slijeva i veliča. Stoga su najprije pohvatani oni koji su priznavali, potom, na njihovu prijavu, golemo mnoštvo kojima je dokazana ne toliko krivnja za požar, koliko mržnja prema ljudskom rodu [...] Odatle se prema njima, iako krivcima i ljudima koji su zaslužili naj-više kazne, radala samilost, kao da pogibaju ne zbog javne koristi, nego zbog okrutnosti jednoga čovjeka. (Tac., *Ann.*, XV, 44)

Iz Tacitovih riječi može se vidjeti da je kršćanska općina u drugoj po-lovici 1. st. u Rimu bila brojčano velika te da su Neronovi progoni bili politički motivirani jer je poganskoj svjetini smetala prisutnost kršćana, što je Neron iskoristio. Progoni se nastavljaju i za vrijeme cara Trajana, a najveće progone pripadnici Crkve doživjeli su u 3. st. za vrijeme careva Maksimina, Decija i Valerijana. Poznata je činjenica da prije Decijeva edikta iz 250. god. nisu bili poduzimani opći i sustavni progoni na držav-noj razini, nego se uglavnom radilo o pokretanju sudskih procesa na pri-javu tužitelja, ali nikako anonimnih prijava, u provincijama i gradovima. Euzebij Cezarejski na nekoliko mjesta donosi podatke iz čega je vidljivo

da su sudski postupci i dokazivanje krivnje kršćanima bili obvezni: „... kako je nepravedno kršćane bez osude ubijati zbog ugađanja povicima svijeta. Hadrijan je odgovorio Minuciju Fundanu, azijskome prokonzulu. Naredio je da se nitko ne ubija bez optužbe i zakonske tužbe.“ (Euseb., *HE*, IV, 8, 6) Car Hadrijan naveo je u svome obraćanju ovom prokonzulu da svi oni koji lažno i neosnovano podnose tužbe protiv kršćana budu kažnjeni. (Euseb., IV, 9, 1 – 3; Kovačić, 2008: 24)

Dakle, ti raniji progoni kršćana bili su izolirani slučajevi te su kratko trajali. Progoni su bili lokalnoga karaktera i provodili su ih provincijski upravitelji (većinom na istoku). Decijevim se ediktom to mijenja, a sami dokument imao je univerzalni karakter. Glavna odredba edikta bila je propisivanje obveze prinošenja žrtve rimskim bogovima svim stanovnicima Carstva. Iako ovaj edikt nije bio izričito usmjeren protiv kršćana, ipak je postao pravnim temeljom kasnijih rigoroznijih edikta o progonima za vrijeme careva Valerijana i Dioklecijana. (Milotić, 2013: 32 – 41)

U vrijeme prve tetrarhije dolazi do intenziviranja progona. Car Dioklecijan izdao je u Nikomediji četiri edikta o progonima kršćana. Prvi edikt ograničen je bio na vojsku te dvorske činovnike i sluge, a postupno su se edikti pooštravali. Progoni su vezani uz odbijanje kršćana da prinosе žrtvu u čast vladaru koji je štovan kao bog na zemlji i vrhovni svećenik. Sami čin prinošenja žrtve kultu cara bio je odraz odanosti Rimskom Carstvu, a to je osiguravalo i njegovu stabilnost. Upravo je zato, bojeći se izdaje, Dioklecijan progone najprije primijenio na vojsku i carski dvor. Zatim je naredio rušenje crkava, spaljivanje svetih spisa te je zabranio okupljanja radi bogoslužja. Progoni su u istočnome dijelu Carstva bili intenzivniji nego u zapadnome, što bi možda mogao biti odraz neslaganja zapadnoga augusta i cezara s Dioklecijanovom i Galerijevom politikom. Laktancije upravo u Galeriju vidi glavnoga krivca za progone kršćana jer je na njegov poticaj Dioklecijan izdao spomenute edikte. (usp. Lact., *Pers.*, 11, 1 – 8; Mišić, 2004: 456; Matijašić, 2012: 49)

Četvrtim ediktom iz 304. god. dolazi do progona kršćana iz svih slojeva društava. Za ovu godinu vezane su i mučeničke smrti koje su se dogodile u Saloni. Kršćanska je zajednica u to vrijeme u tome gradu bila jaka i imala je svoga biskupa. Uz već spomenutoga mučenika sv. Venancija, lokalna splitska legenda pripovijeda da je mučeničkom smrću,

propovijedajući novu vjeru u Saloni, stradao neki *Domnius*, učenik sv. Petra. Novija su istraživanja dokazala da se radi o sv. Dujmu, odnosno *Domniu*, koji je stradao u Dioklecijanovim progonima 304. god.⁵ To se iščitava iz natpisa sa sarkofaga biskupa Prima, očuvanoga u transeptu cemeterijalne bazilike na Manastirinama u Saloni. (CIL III, 14897) Kult sv. Dujma pratio je i kult „petorice vojnika“ za koje tradicija tvrdi da su zajedno s njim smaknuti, najvjerojatnije u amfiteatru, a radilo se o Antiohijanu, Gajanu, Teliju, Paulinijanu i Asteriju. Njihova tijela pokopana su uza sjeverne bedeme Salone, oko kojih se poslije razvio kompleks na Kapljuču. (CIL III, 12839; Marin, 2007: 255; Matijašić, 2012: 52) Iste godine Salona dobiva još jednoga mučenika u osobi sv. Anastazija, podrijetlom iz Akvileje, koji je sahranjen u grobnici kršćanke Asklepije, gdje je kasnije nastao treći važni grobljanski kompleks, Marusinac.⁶ U splitskoj hagiografskoj baštini poznat je i kult sv. Feliksa koji se spominje u nekoliko izvora i ponekad mu se daje i naslov biskupa. Radi se o lokalnome mučeniku čiji se kult veže uz Epetij, ali i uz Dioklecijanovu palaču. (usp. Petrović, 2008: 121; Basić, 2008: 200) Tri spomenuta kompleksa, Manastirine, Kapljuč i Marusinac, mjesta su na kojima se štovala mučenička smrt spomenutih i bili su važni za razvoj kasnoantičke kršćanske Salone.

5 U trećem poglavlju svoga djela *Historia Salonitana*, pod naslovom „O svetome Dujmu i svetome Domnionu“ Toma Arhiđakon donosi podatke o najvažnijoj osobi Salonitanske crkve. Pripovijeda kako je sv. Pavao svoga učenika Tita nakon povratka iz Dalmacije poslao u Grčku gdje je na Kreti postao i biskup, a da je sv. Petar na njegovo mjesto poslao svoga učenika Dujma da narodima Dalmacije propovijeda riječ života, što je Tit bio započeo. U želji da Salonitanskoj crkvi priskrbi apostolski osnutak, Toma Arhiđakon povezuje sv. Dujma (284. – 304.) s apostolskim vremenima. (usp. Thom. Arch., HS, III, 1 – 3; Abramić, 1991: 321 – 322; Matijević-Sokol, 2002: 56 – 57; Cambi, 2008: 68; Petrović, 2008: 125 – 127, 135 – 138)

6 Danijele Farlati u svome dijelu *Illyricum sacrum* donosi šest životopisa sv. Dujma i tri životopisa sv. Anastazija. (usp. Farlati, 1751: 414 – 426, 720 – 725) U studiji o kultu i *Pasiji* sv. Anastazija Mirja Jarak priklanja se mišljenju pojedinih autora da je životopis sv. Anastazija nastao u prvoj polovici 5. st. te da je autentični hagiografski izvor nastao u kasnoj antici, međutim ostalo je nejasno podrijetlo Anastazijeve *Pasije*. Jarak smatra točnim postojanje dviju tradicija, akvilejske i salonitanske, i prihvaća da je *Pasija* nastala vjerojatno u Akvileji. (Jarak, 1997, 153, 161 – 162) Analizirajući hagiografske rukopise akvilejskoga područja, Ivanka Petrović među njima nije pronašla nikakav zapis o sv. Anastaziju, martiru iz Salone, pa zaključuje da je prvotna verzija *Pasije* sv. Anastazija napisana najvjerojatnije u salonitanskoj kršćanskoj antici tijekom 5. ili 6. st. O mjestu nastanka *Pasije* sv. *Domnija* nema nikakve dvojbe. Nastala je u Saloni ili ranosrednjovjekovnom Splitu. (usp. Petrović, 2014, 52, 55)

3. Kršćanstvo na jugoistočnoj obali Jadrana nakon Milanskoga edikta

Milanski edikt⁷ iz 313. god. i odluke koje su prethodile njegovu donošenju vrlo su važne za povijest kršćanstva, ali i za povijest Carstva.⁸ Konstantin i Licinije Ediktom su kršćanstvu dali potpunu slobodu i ravnopravnost s ostalim religijama u Carstvu. Time se kršćanstvo počelo naglo i otvoreno propovijedati te širiti izvan gradskih središta. Kristijanizirana je cijela dalmatinska obala, a 4. st. obilježava početak širenja kršćanstva u zaleđe Salone i Narone. Legaliziranjem kršćanstva ukazala se potreba za brзом izgradnjom većih kulturnih građevina, a u Saloni se sredinom 4. st. prvi put podiže javna gradska bazilika, tzv. episkopalni centar koji je kroz sljedeća stoljeća nekoliko puta proširivan i obnavljan. Nakon Milanskoga edikta kult mučenika slobodno se štuje pa se kršćanska zajednica posvećuje proširivanju i uređivanju groblja oko mučeničkih

7 Prema Laktancijevu i Euzebijevu navodu ovaj poznati Edikt izdao je Licinije u Nikomediji 13. lipnja 313., a temelji se na usmenome dogovoru Konstantina i Licinija iz Milana u kojem su usuglasili svoje stajalište o kršćanima. (usp. Lact., *Pers.*, 48, 2 – 13; Euseb., *HE*, X, 5, 1 – 14) A. Franzen naglašava da je *Milanski program tolerancije* izdan u obliku reskripta, a ne edikta. (usp. Franzen, ²1996: 54) U studiji posvećenoj ovoj problematici S. Krasić iznosi tezu da se u biti ne radi o *Milanskome ediktu*, nego o *Nikomedijskome reskriptu*, a taj proglas izdao je Licinije nakon pobjede nad Maksiminom Dajom. (usp. Krasić, 2013: 28 – 37) Za razliku od S. Krasića koji pretpostavlja da u Milanu nije ništa napismeno usuglašeno, I. Milotić iznosi vjerojatnost da je tekst edikta sastavljen prilikom susreta Konstantina i Licinija u Milanu, te da je izdavanje uslijedilo u Nikomediji. Prema njegovu mišljenju edikt opravdano nosi naziv *Milanski*, odnosno *Mediolanski edikt*. (usp. Milotić, 2013: 109)

8 Milanskom ediktu prethodio je Galerijev edikt koji je izdan u Nikomediji 30. travnja 311. u kojem se, između ostaloga, navodi: „Sukladno tom našem oprost, oni će morati svoga Boga moliti za naše zdravlje, za državu i za sebe same, tako da bi država u cijelosti ostala očuvana i sigurna, a da oni mogu bezbrižno živjeti u svojim domovima.“ (Lact., *Pers.*, 24, 1 – 5; Euseb., *HE*, VIII, 17, 1 – 10; Krasić, 2013: 19 – 20; Milotić, 2013: 49 – 62) Car Konstantin izdao je proglas za istočne pokrajine u kojima dokida sve sudske odluke protiv kršćana. Tim proglasom vraćena je kršćanima oduzeta imovina, kršćani su vraćeni u službe koje su obavljali, posjedi su vraćeni onima kojima su oduzeti ili njihovim nasljednicima. (usp. Euseb., *VC*, II, 30 – 41) Sljedećom odredbom namjesnicima i visokim činovnicima u provincijama koji su prakticirali pogansku vjeru zabranio je javno prinošenje žrtava, dok je onima koji su bili kršćani dozvolio da smiju javno koristiti svoje ime. (usp. Euseb., *VC*, II, 44) Ove Konstantinove odluke, uključujući i Milanski edikt, bile su politički motivirane. Njegova ideja vodilja bila je: Jedinstvo vjere značilo je jedinstvo Carstva. Iako je otvoreno simpatizirao i potpomagao kršćanstvo, gradio velebne crkve, sudjelovao u teološkim sporovima te sazvaо prvi ekumenski koncil, Konstantin se nikad nije odrekao titule *pontifex maximus*. (usp. Euseb., *VC*, III, 4 – 24; III, 25 – 53; Mišić, 2004: 463; Medved – Šiljeg, 2012: 417)

grobova. Primjeri takve brige primjećuju se u najranijim fazama razvitka salonitanskih ceterijalnih kompleksa na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu. Tek u 5. st. podignute su crkve na Manastirinama i Marusincu, dok je u 4. st. datirana crkva na Kapljuču. (usp. Dyggve, 1996: 63 – 68, Cambi, 2002: 221 – 222) U kasnoj antici i javne terme u Saloni služile su za potrebe kršćanskih obreda. To dokazuju dva monolitna kamena pilastra s urezanim karakterističnim starokršćanskim križevima, a u kasnoj antici terme su služile kao krstionice. (usp. Piplović, 1991: 299) U ovome se stoljeću javlja jedna novina na jadranskoj obali i otocima, a to je pojava monaštva i samostanskoga života. Arheološki su potvrđene mnogobrojne crkvene građevine na udaljenim otocima i uvalama. (usp. Zaninović, 1994: 125; Posavec, 2007: 109) Pojava monaštva potvrđuje je dobre pomorske povezanosti s Istokom, u prvome redu s Egiptom, koji je i kolijevka prvih pustinjačkih zajednica. O povezanosti jadranske obale s Istokom, u prvom redu Salone, svjedoči nam Dioklecijanov edikt o cijenama iz 302. god. koji navodi pomorsku komunikaciju Salone s Nikomedijom, Afrikom, Sirijom i Aleksandrijom te brojni uvozi crkvenoga namještaja od prokoneškoga mramora, kao i ranokršćanske lucerne afričkog tipa, primjeri kojih su pronađeni i na otočiću Majsanu i u Mogorjelu. (usp. Marin, 2012: 123 – 125; Fisković, 1970: 689 – 697; Busuladžić, 2006: 187 – 200) Svjedočanstvo o tome ostavio nam je i sv. Jeronim u svoja dva pisma upućena svomu prijatelju Heliodoru i bogatom sunarodnjaku Julijanu. Prvo pismo je iz 396. god. i u njemu navodi: „I dočim svaki dan gorae od želje ili da pođe k egipatskim samostanima ili da pohodi zborove monaha u Mezopotamiji, ili da bar zauzme koju pustinju dalmatinskih otoka, od kojih ga je rastavljalo samo Altinsko more, ali nije se usudio ostaviti ujaka biskupa.“ (Bratulić, 1990: 132) Drugo je pismo iz 406. god. upućeno Julijanu, koji je gradio samostane i uzdržavao mnoge monahe po dalmatinskim otocima: „Ti gradiš samostane i po dalmatinskim otocima izdržavaš veliki broj svetih. Ali bolje bi učinio, kada bi i sam svet među svetima živio.“ (Zaninović, 1994: 141, bilj. 37)

Četvrto stoljeće u crkvenoj povijesti obilježeno je teološkim sporovima: trinitarnim, kristološkim i soteriološkim. Pozornica tih vjersko-ideoloških borbi bio je i Ilirik, a najintenzivnija previranja dogodila su se u njegovu podunavskom području. Tako je doktrine heretičkog učenja

sirmijskoga biskupa Fotina, koji je negirao osobnost Sina u Trojstvu, preuzeo Bonoz, biskup Najsa i k tome tvrdio da Marija nije ostala djevicom. Održana su tri sabora u Sirmiju: 351., 357. i 358. god. na kojima su done-sene četiri sirmijske formule. (usp. Gabričević, 1991: 334 – 335)

Najveća opasnost za kršćanstvo, odnosno nicejsko pravovjerje, bilo je arijanstvo, krivovjerje aleksandrijskoga svećenika Arija koji je zani-jekao srž kršćanstva. Ovdje se radilo o kristološkome nauku o kojem se raspravljalo i prije 313. god. Svećenik Arije iz Aleksandrije zastupao je strogi subordinacionizam i tako je došao do nijekanja Kristove božanske naravi. Arije i njegove pristaše osuđeni su 321. god. na sinodi u Alek-sandriji. Protjerani su u Malu Aziju, točnije u Nikomediju koja je posta-la središte arijanske sljedbe. Suprotstavljene strane pokušao je izmiriti Konstantin, što je dovelo do sazivanja prvoga ekumenskoga koncila u Niceji 325. god. (usp. Euseb., VC, III, 4 – 24; Jedin, 1995: 21; Roldanus, 2006: 74 – 106, 110 – 113, 117 – 138; Casiday – Norris, 2007: 372; Goluža, 2015: 96 – 97) Na tome je koncilu osuđen arijanizam. Odlučeno je da Arije, zajedno sa skupinom biskupa istomišljenika, bude prognan u Ili-rik, te je zbog toga ovdje bilo gorljivih pristaša arijanstva. Ovo krivo-vjerje bilo je izraženije u Panoniji nego u Dalmaciji. Među najvažnijim pristašama arijanske sljedbe bili su singidunski biskup Urzacije i mur-ski biskup Valent. Izvori govore da ih je poučavao sam Arije. Pozornica obračuna pravovjerja s arijanstvom bio je u prvome redu Sirmij, gdje je održan sabor 378. god. (usp. Bratož, 2008: 228 – 234; Gračanin, 2014: 2) Konačni poraz arijanstvo kao doktrina doživjelo je na drugome ekumen-skome koncilu u Konstantinopolu 381. god. (Conc. Const., can. 1) Iste go-dine održan je i pokrajinski sabor u Akvileji na kojem su zbog arijanstva osuđeni i izopćeni singidunski biskup Sekundijan i salonitanski biskup Leoncije. (usp. Bulić – Bervaldi, 1912/1913: 25 – 26; Gabričević, 1991: 335 – 336, 343; Gračanin, 2012: 259) B. Migotti prihvaćanje arijanstva od salo-nitanskoga klera i pučanstva vidi kao antirimsko raspoloženje, kao jedan od načina otpora romanizaciji: „Zanimljivo je da je Salona u 4. st. pravi rasadnik raznovrsne hereze, između ostalog arijanske, na kojoj njezin kler, a vjerojatno i vjernici, dosljedno ustraju tijekom cijelog kasnoantič-kog razdoblja. Teško je oteti se dojmu da je taj neposluh i zastranjivanje od kršćanskog pravovjerja na tragu one iste tvrdoglavosti kojom su se

Delmati otimali romanizaciji, s obzirom da hereza u načelu odaje anti-rimsko raspoloženje i sklonost orijentalnoj misli.“ (Migotti, 1992a: 166)

Ni na ekumenskome koncilu u Niceji ni na pokrajinskome saboru u Akvileji nisu sudjelovali crkveni prvaci provincije Dalmacije, a o razlozima njihova izostanka s tih važnih događaja povijesni izvori šute. Arijanstvo kao pokret unutar kršćanstva živjelo je sve do 6. st., a u Iliriku je potisnuto nakon donošenja odluka na spomenutim koncilima, odnosno saboru i zaživjet će opet s dolaskom Gota. Prema mišljenju I. Cvijanović, salonitansko svećenstvo, a vjerojatno i vjernici, bili su naklonjeni arijanstvu tijekom cijeloga kasnoantičkog razdoblja. (usp. Cvijanović, 2006: 24) Iz arheoloških i pisanih izvora ne može se utvrditi je li i u kojoj mjeri se arijanstvo očuvalo na prostoru provincije Dalmacije nakon koncila u Niceji. Svakako je bilo potisnuto, a je li bilo iskorijenjeno? U vrijeme gotske vladavine ovim prostorima arijanstvo će biti vezano za vladajući sloj stanovništva, dok izvori ne spominju prisutnost arijanstva među crkvenom hijerarhijom.

Iako je glavna karakteristika 5. st. nemirno vrijeme, provale barbar-skih naroda i slom Zapadnoga Rimskog Carstva, ipak je to vrijeme učvršćivanja Crkve u svim slojevima društva, vrijeme izgradnje novih, većih i raskošnijih crkava, što je odraz jačanja biskupskoga ugleda i moći u gradovima, ali i povećanoga broja kršćanskih vjernika kako u samoj Saloni, tako i na prostoru cijele provincije. Tada su standardizirani i osnovni omjeri dužine i širine crkava, a za veće građevine ustaljen je trobrodni tloris s istaknutom apsidom. (Cambi, 1978: 606 – 607; Migotti, 1992b: 104) U Saloni i njezinoj bližoj okolini otkriveno je šesnaest crkava i bazilika, od kojih devet unutar gradskih zidina i sedam izvan njih, a na salonitanskim lokalitetima pronađeno je oko 500 kršćanskih natpisa. (Dukić, 2009: 173) Ovdje svakako treba spomenuti gradnju velike trobrodne katedrale u Saloni koju je započeo graditi biskup Simferije (391. – 405.), a završio ju je njegov nećak biskup Hezihije (405. – 426.) *cum clero et populo*. Katedrala je posvećena Kristu što se vidi iz sačuvanoga natpisa pronađenoga u apsidu. (usp. Bulić – Bernaldi, 1912/1913: 28 – 29, 38; Dyggve, 1996: 35; Dukić, 2009: 175; Jeličić-Radonić – Jelić, 2013: 125) Da je kršćanstvo ušlo u unutrašnjost salonitanskoga, naronitanskoga i epidaurskoga agera, svjedoči i niz evidentiranih i istraženih

(ili samo djelomično istraženih) crkava, njih oko šezdesetak, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Radi se o crkvama manjih dimenzija i jednostavnoga tlorisa, iako ima i složenijih, čija je opremljenost ovisila o mogućnostima kršćanske zajednice kojoj je crkva pripadala. Sakralni objekti kasne antike na našim prostorima okvirno se datiraju od 4. do 6. st. Peto stoljeće bilo bi povijesno vrijeme kada bi trebalo očekivati osnivanje prve biskupije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u municiju Bistue Vetus, dok je povijesni izvori spominju tek u prvoj polovici 6. st. (usp. Paškvalin, 2003: 115)

Krajem 5. st. provincija Dalmacija dobiva novoga gospodara. Dalmacija je između 481. do 535. god. bila pod vlašću Odoakara, a zatim dolazi i pod ostrogotsku vlast s Teodorikom na čelu. Ostrogoti su u vrijeme svoga pokrštenja u 4. st. prihvatili arijansku vjeru. Iako bi se očekivalo da se radi o kriznome razdoblju, ostrogotsku vlast obilježava vrijeme blagostanja i graditeljskoga uzleta. Teodorik je u svome kraljevstvu nastojao održavati mir i na političkome i na religijskome polju. Ostrogoti, iako arijanci, nisu rušili i uništavali već postojeće crkvene objekte. Prokopije, najvažniji izvor za bizantsko-ostrogotski rat, donosi zanimljiv podatak koji govori da su Ostrogoti štitili crkve, ali i sve one koji su u njima boravili. Prilikom gotškoga zauzeća Rima, bizantski vojnici sklonili su se u jednu od crkava. Dobili su jamstvo da će se s njima dobro postupati, a Goti su to obećanje i održali. (usp. Proc., *Bell. Goth.*, III, 36, 28) Svetost crkve i sigurnost osoba u njima postaje jedna od normi ponašanja – tamo sklonjeni imaju apsolutan imunitet. (usp. Goldstein, 1992: 104) U crkvenome graditeljstvu dolazi do obnavljanja već postojećih crkava, a kao primjer može se navesti crkva u Cimu kod Mostara, čija je druga faza izgradnje datirana na početak 6. st. (usp. Anđelić, 1974 – 1976: 211), ali zabilježena je i gradnja nekoliko novih crkava, i to prvenstveno u unutrašnjosti.

E. Dyggve je 1931. god. u Saloni otkopao drugu gradsku baziliku koja je imala krstionicu. Okarakterizirao ju je kao biskupsku i postojanje dvaju biskupskih sjedišta u neposrednoj blizini naveli su ga na zaključak da se radi o nekoj drugoj jakoj vjerskoj zajednici, a samim time što je gradnju spomenute gradske bazilike stavio malo prije 500. god., povezuje je s postojanjem arijanskoga biskupskog središta u Saloni. (Dyggve, 1989:

56 – 60; Dyggve, 1996: 49; Matijević-Sokol, 2002: 65; Matijašić, 2012: 179 – 180) Ova pretpostavka danas se osporava,⁹ ali isto tako ne daju se ni kakva konkretna rješenja. U spomenutom vremenu arijanstvo je bilo vjera vladajućega sloja stanovništva, pa je za očekivati da su u tih pedesetak godina vladavine provincijom Dalmacijom sagradili svoje bogomolje koje se arhitektonski nisu razlikovale od crkava nicejskoga obreda i to stvara problem u karakteriziranju crkava kao arijanskih ili pravovjernih. Gotima se pripisuje i gradnja bazilike u Brezi kod Sarajeva, gdje su među ukrasnom plastikom na jednome stupu pronađene urezane rune. (Čremošnik – Sergejevski, 1930: 9; Basler, 1972: 73; Paškvalin, 2003: 123) Osim arijanstva koje je ponovo zaživjelo dolaskom Gota, ove prostore zahvatila je još jedna hereza. Sačuvana su dva pisma pape Gelazija iz 493. god. upućena salonitanskomu biskupu Honoriju (481. – 505.) u kojem opominje njega i njegovo svećenstvo zbog prihvatanja pelagijanske hereze koja je uzdrmala pravovjerje u Dalmaciji. (Farlati, 1753: 134 – 135; Bulić – Bervaldi, 1912/1913: 43 – 44; Ivanišević, 1994: 153 – 154; Matijević-Sokol, 2002: 65)

Zadnjih godina ostrogotske vlasti na biskupskoj stolici u Saloni sjedio je Honorije II. (528. – 547.), čije je djelovanje dobro poznato. Oko 530. god. sagradio je pored Simferijeve i Hezihijeve katedrale novu katedralu križnoga tlorisa (tloris grčkoga križa s jednakim krakovima) u čemu je vidljiv bizantski utjecaj. Najvjerojatnije su u toj novosagrađenoj katedrali održana i dva pokrajinska sabora iz 530. i 533. god. pod predsjedanjem (nad)biskupa Honorija II. Iz sačuvanih akata vidi se u kakvu je stanju Salonitanska crkva bila početkom 6. st., s kakvim se sve problemima susretala i na koji se način pokušalo riješiti različite zlouporabe. Na ekumenskim koncilima u Niceji i Kalcedonu određeno je da se pokrajinski sabori moraju održavati dva puta godišnje. (usp. Conc. Nicaen., can. 5; Conc. Chalc., can. 19) Kako se Salonitanska crkva pridržavala odredbi ekumenskih koncila, što se može vidjeti iz kanona sačuvanih akata, za pretpostaviti je da je održan još koji sabor, ali se pisano svjedočanstvo o njihovu eventualnom održavanju nije sačuvalo. Iz akta sabora iz 533.

⁹ Prvi koji je olako opovrgnuo ovu teoriju bio je Ljubo Karaman. U recenziji Dyggveove knjige navodi kao mogućnost da je druga krstionica bila potrebna gradu dok se radio kompleks salonitanske katedrale za vrijeme biskupa Simferija i Hezihija, odnosno kasnije kada se zgrada samoga baptisterija pregrađivala. (usp. Karaman, 1954: 181)

god. može se čitati kako je za Honorijeva prethodnika Barcenska crkva podignuta na razinu biskupije (usp. Klaić, 1967: 82), a da bi to metropolit uradio morao je dobiti pristanak i od ostalih biskupa, što znači da je morao biti održan sabor i prije 530. god., za vrijeme biskupovanja Honorija I. Glavni problem kojim su se bavili prisutni biskupi na saboru iz 533. god. bio je teritorijalni preustroj Salonitanske metropolije. Tom prilikom osnovane su tri nove biskupije: Ludrumska, Mukurska i, za nas najbitnija, Sarsenterska čiji je teritorij obuhvaćao unutrašnjost Hercegovine.

(Nad)biskup Honorije II. spominje se i u pismu pape Vigilija iz 550. god. koje je uputio đakonu Rustiku i Sebastijanu, upravitelju crkvenih dobara u Dalmaciji, za vrijeme svoga boravka u Carigradu. Kori ih zbog neprihvatanja osude Triju poglavlja, ali i zbog različitih drugih nereda koji su se dogodili u Saloni u vrijeme biskupovanja Honorija II. (usp. Farlati, 1753: 193; Bulić – Bervaldi, 1912/1913: 50 – 53; Ivanišević, 1994: 162)

Vrlo je malo pisanih vrela za vrijeme Justinijanove vlasti koji se tiču crkvenih pitanja u Dalmaciji. Situacija se mijenja krajem 6. st. kada se ova provincija spominje u više pisama pape Grgura Velikoga upućenih salonitanskom kleru. Ni arheološki materijali ne daju neku bogatu sliku ovoga razdoblja. Iako je Salonitanska crkva pripadala pod jurisdikciju Rima, ipak se nalazila na razmeđu Istoka i Zapada i velik utjecaj na nju imao je Konstantinopol. Treba spomenuti da je salonitanski biskup nadbiskupsku čast primio iz Konstantinopola, a bizantski utjecaj najvidljiviji je u arhitekturi, npr. tloris već spomenute katedrale bio je u obliku grčkoga križa. Najreprezentativniji primjer justinijanske epohe jest crkveni kompleks u Gatima, sjeveroistočno od Omiša. Radi se o centralnome tlorisu s ophodnim hodnikom, tip „dvostruke ljuske“. Većina ranokršćanskih crkava u provinciji Dalmaciji u osnovi su longitudinalne građevine. Do sada je ova središnja crkva u Gatima jedinstven primjer na našem prostoru. Centralno planirane crkve tipa dvostruke ljuske javljaju se već u 4. st. Najranija poznata crkvena građevina ovoga tipa jest Konstantinov Zlatni oktogon u Antiohiji, podignuta 327. god. kao gradska katedrala. (usp. Euseb., VC, III, 50) Gradnja ovakvih građevina uglavnom je bila povezana s nekom posebnom prilikom i do Justinijanova vremena bile su rijetkost. Crkva u Gatima posvećena je sv. Ciprijanu, afričkomu mučeniku čiji se kult širi još od 4. st. U konfesiji oltara bile su pohranjene moći

ovoga sveca. To govori o vremenu kada je crkva sagrađena i posvećena. Kult mučenika sv. Ciprijana najvjerojatnije je došao u Dalmaciju nakon Belizarovih ratova u Africi protiv Vandala, pa su relikvije spomenutoga sveca prenesene u ovu crkvu nakon širenja bizantske vlasti u Dalmaciji. (usp. Jeličić-Radonić, 1994: 167; Migotti, 1994 – 1995: 122 – 123; Migotti, 1996: 199, 218)

Na prostoru Hercegovine justinijanskomu vremenu pripisuju se mala crkva u Docima kod Ljubuškoga, u literaturi poznata kao oratorij u Borasima (usp. Truhelka, 1893: 676 – 677), crkva u Nerezima (usp. Sergejevski, 1959: 164 – 168; Cvijanović, 2004: 27) te crkva u Klobuku. (usp. Sergejevski, 1954: 189 – 210) Bizantskomu graditeljstvu pripada i crkva pronađena u Pelješkom kanalu na otočiću Sutvari. Fisković crkvicu datira u 6. st. na osnovi tlorisa, na temelju ukrasnih ornamenata na crkvenoj plastici kao i prisutnosti kulta sv. Barbare po kojoj je otok dobio ime, a potekao je s istoka. (usp. Fisković, 1971: 146) Istom razdoblju pripada i crkva T-tlorisa iz Polača na Mljetu. (usp. Fisković, 1999: 73 – 74) Šesto je stoljeće vrijeme završetka kristijanizacije, što se očituje u dogradnji ili obnovi već postojećih krstionica, posebno u ruralnim sredinama, kao što je slučaj s krstionicama u Mogorjelu i Mokrom. (usp. Basler, 1958: 51; Sergejevski, 1960 – 1961: 226; Glavaš, 1999: 26) Krštavanje je u početku bilo pridržano biskupima i krstionice su građene u biskupskim središtima. Ta se okolnost od 5. st. mijenja i pravo krštavanja dobiva i niži kler, što potvrđuje velik broj krstionica pronađenih i u manjim crkvama u unutrašnjosti provincije. U 6. st. piscine su pliće, što nam govori da su namijenjene krštavanju djece. (usp. Dyggve, 1996: 39; Cvijanović, 2004: 31) Iz navedenoga možemo zaključiti da je 6. st., pa i kraj 5. st., vrijeme najveće crkvene graditeljske aktivnosti, kako u urbanim središtima na obali, tako i u ruralnim područjima u zaleđu.

Monaštvo se u provinciji Dalmaciji pojavljuje još u 4. st., a spominje ga sv. Jeronim u svojim pismima. Radi se o pustinjačkim zajednicama koji su svoje samostane imali na otocima, uvalama i izoliranim mjestima. Vjeruje se da je nekoliko srednjodalmatinskih otoka bilo utočište pustinjačkih zajednica. Svakako treba spomenuti Šoltu, Hvar, Vis i Brač. Prve zajednice obitavale su u pećinama i kao najreprezentativniji primjer koji opisuje tu situaciju jest Zmajeva špilja koja je smještena na južnoj

strani otoka Brača. (usp. Uroda, 2013: 113 – 120) Nakon osnivanja prvih zajednica u prvoj polovici 6. st., koje su živjele po reguli sv. Benedikta, njezini pripadnici šire se i na istočnojadranskoj obali. Moguće je da su naseljavali već postojeće samostane koji su ranije pripadali pustinjacima, ali se to arheološki ne može potvrditi jer im je arhitektura bila slična. Redovnički se prethodnici benediktinaca općenito naslućuju ondje gdje se na samostanskim lokalitetima pojavljuje arheološka građa ranija od odmakloga 6. st., kada je utemeljena matica toga zapadnjačkog reda. (usp. Migotti, 1994 – 1995: 127) Među mnogobrojnim kršćanskim epigrafskim spomenicima pronađenim u Saloni sačuvana su dva koja potvrđuju prisutnost redovničkih zajednica. Radi se o natpisu pronađenom u Vranjici iz 6. st. koji spominje redovnika Petra, bazilijanca (Dyggve, 1996, 73), te o posljednjem kasnoantičkom natpisu iz Salone koji spominje opaticu Ivanu, *sanct(a) abtissa Iohanna*, i datiran je u 612. god. (usp. CIL III: 09551)

Srednjovjekovna Montekasinska kronika, koja se uzima kao, najblaže rečeno, nedovoljno pouzdan izvor (usp. Andrić, 2005: 1 – 6), spominje Justinijanovo darivanje benediktinaca posjedima na našoj obali i u unutrašnjosti, a među ostalim spomenut je Leusinij, što je vrlo čudno jer na tome lokalitetu nije potvrđeno postojanje samostanskoga kompleksa. Najbliži povijesno potvrđeni benediktinski samostan tomu lokalitetu nalazi se u selu Čičevo kod Trebinja. (usp. Popović, 1972 – 1973: 313 – 346; Basler, 1988: 33) To je navelo neke historiografe na preispitivanje teze o ubiciranju Leusinija na mjestu Panika. Samostan je nesumnjivo potvrđen na otočiću Majsanu, a kao mogući samostan iz 5. i 6. st. navodi se kompleks u Žitomislčićima. (usp. Cambi, 1985: 52) Mogućim cenobijem smatra se i kompleks u Slanom. (usp. Zaninović, 1994: 142)

Dolaskom Slavena etnička, ekonomska, vjerska i politička slika uvelike se mijenja. Stanovništvo se iz većih gradova pred Slavenima povlači na sigurnija mjesta, kao što su Dioklecijanova palača, refugiji ili otoci. To će romansko pućanstvo biti jedan od faktora kristijanizacije novopridošloga stanovništva u ranome srednjem vijeku.

Zaključak

Prve vijesti o doticaju kršćanstva s provincijom Dalmacijom imamo u Djelima apostolskim gdje čitamo da je sv. Pavao poslao svoga učenika

Tita da širi Radosnu vijest. Koliki je uspjeh polučio njegov boravak teško je reći. Može se pretpostaviti da je boravio u Saloni, glavnome gradu provincije, koja je, uz druge priobalne gradove, bila ishodište kristijanizacije unutrašnjosti. Salona se drži prvim biskupskim središtem i osnutak biskupije pripisuje se sv. Venanciju. Uz Salonu od 4. st. kao biskupije postoje još Jadera, Naron i Epidaur, koje su osnovane nakon Milanskoga edikta kada je kršćanstvo dobilo slobodu ispovijedanja vjere. Tim činom stvorili su se pogodniji uvjeti za nastavak kristijanizacije ruralnih područja što se očituje u izgradnji crkvenih objekata u zaleđu već spomenutih biskupskih središta. Niz teoloških sporova obilježilo je 4. st., a najveću opasnost predstavljalo je arijanstvo. O arijanstvu na našim prostorima možemo govoriti u dvije faze. Prva faza je bila kada je Arije prognan u Ilirik i tada je bilo gorljivih pristaša ove hereze i među crkvenim klerom, a druga faza se odnosi na vrijeme ostrogotske vladavine ovim prostorima kada se radilo o religiji vladajućega sloja stanovništva pa je za očekivati da je među brojnim crkvama sagrađenim u tome razdoblju moralo biti i arijanskih.

Zadnje godine ostrogotske vlasti na (nad)biskupskoj stolici u Saloni sjedio je Honorije II. koji je predsjedao dvama pokrajinskim saborima 530. i 533. god. Prema odredbama Nicejskoga i Kalcedonskoga koncila, pokrajinski sabori trebali su se održavati dva puta godišnje. U skladu s tim, može se pretpostaviti da ovo nisu jedini sabori održani u Salonitanskoj metropoliji, ali jesu jedini čiji su akti sačuvani do današnjih dana i vrlo su važan povijesni izvor za ranokršćansku povijest naših zemalja. Vrlo je malo pisanih vrela za vrijeme Justinijanove vlasti koji se tiču crkvenih pitanja u Dalmaciji, a što se tiče graditeljske djelatnosti ovoga vremena svakako treba istaknuti crkvu u Gatima koja se ističe svojim tlocrtom „dvostruke ljuske“, jedinstvenim kod nas.

Dolaskom Slavena situacija se uvelike mijenja u svim segmentima društva. Romanizirano stanovništvo koje se pred Slavenima povuklo na zaštićena mjesta, bit će jedan od nositelja kristijanizacije pridošloga stanovništva.

Literatura

- ABRAMIĆ, MIHOVIL (1991) „O povijesti kršćanstva u Saloni“, CAMBI, NENAD (ur.), *Antička Salona*, Književni krug, Split, str. 321 – 327.
- ANDRIĆ, STANKO (2005) „Tobožnja darovnica cara Justinijana sv. Benediktu i spomen grada Cibala u njoj“, *Croatica christiana periodica*, Zagreb, god. XXIX, br. 55, str. 1 – 6.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV (1974 – 1976) „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, *Glasnik Zemaljskog muzeja: Nova serija, Arheologija* (dalje: n. s., A.) Sarajevo, br. XXIX., str. 179 – 226.
- ARHIĐAKON, TOMA (2003) *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Književni krug, Split.
- BASIĆ, IVAN (2008) „Prežitci kulta sv. Feliksa u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku – arhitektonska pozadina kulta relikvija“, MARINKOVIĆ, ANA – VEDRIŠ, TRPIMIR (ur.), *Hagiografija: kultovi u kontekstu*, Leykaminternational, Zagreb, str. 189 – 210.
- BASLER, ĐURO (1958) „Bazilike na Mogorjelu“, *Naše starine*, br. V., str. 45 – 62.
- BASLER, ĐURO (1972) *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BASLER, ĐURO (1988) „Arheološki spomenici na području Trebinjske biskupije“, PULJIĆ, IVICA (ur.), *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, str. 31 – 35.
- *Biblija* (1968) Stvarnost, Zagreb.
- BRATOŽ, RAJKO (2008) „Il primo cristianesimo in Dalmazia“, CUSITO, GIUSEPPE (ur.) *La cristianizzazione dell' Adriatico*, Editreg SAS, Trieste, str. 221 – 262.
- BRATULIĆ, JOSIP (1990) *Sveti Jeronim: Izabrane poslanice*, Književni krug, Split.

- BULIĆ, FRANE – BERVERALDI, JOSIP (1912/1913) *Kronotaksa solinskih biskupa; uz dodatak Kronotaksaspljetskih nadbiskupa*, Tiskara Hrvatskog Katoličkog Tiskovnog društva, Zagreb.
- BULIĆ, FRANE (1928) „Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, god. XV, br. 1., str. 55 – 71.
- BUSULADŽIĆ, ADNAN (2006) „Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, god. XXXIX, br. 1, str. 187 – 200.
- BUZOV, MARIJA (2012) „Is Mljet – Melita in Dalmatia the island of St. Paul’s shipwreck“, *Histria antiqua*, Zagreb, god. XXI, br. 21, str. 491 – 505.
- CAMBI, NENAD (1976) „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali“, BATOVIĆ, ŠIME (ur.) *Materijali, XII., IX. kongres arheologa Jugoslavije „Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana“, Zadar 1972.*, Hrvatsko arheološko društvo – Savez arheoloških društava Jugoslavije, Zadar, str. 239 – 282.
- CAMBI, NENAD (1978) „Starokršćanska crkvena arhitektura na području Salonitanske metropolije“, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, br. 29, 606 – 626.
- CAMBI, NENAD (1985) „Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, Zadar, br. 24/11., str. 33 – 59.
- CAMBI, NENAD (2002) *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- CAMBI, NENAD (2008) „Uz poglavlje ‘De sancto Domnio et sancto Domnionē’ kronike Tome Arhiđakona“, ANČIĆ, NEDILJKO ANTE (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti, Zbornik Međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, Crkva u svijetu, Split, str. 67 – 80.

- CASIDAY, AUGUSTINE – NORRIS, FREDERICK W. (ur.) (2007) *The Cambridge history of Christianity: Constantine to c. 600*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CEZAREJSKI, EUZEBIJE (2004) *Crkvena povijest*, MANDAC, MARIJAN (prir.) Služba Božja, Split.
- CIL III – *Corpus inscriptionum Latinarum*, III., Berlin, 1873, Suppl., Berlin, 1902.
- CVIJANOVIĆ, IRENA (2004) „Ranohrišćanske krstionice justinijanske epohe (527 – 565.)“, *Istorijski časopis*, Beograd, god. LI, str. 21 – 41.
- CVIJANOVIĆ, IRENA (2006) „Tipologija ranohrišćanskih crkvi salonitanske mitropolije od IV do VI veka“, *Istorijski časopis*, Beograd, god. LIII, str. 23 – 52.
- ČREMOŠNIK, GREGOR – SERGEJEVSKI, DIMITRIJE (1930) „Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo“, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, br. 9., str. 9.
- DUKIĆ, JOSIP (2009) „Istraživanje i objavljivanje salonitanskih kršćanskih natpisa“, *Tusculum*, god. 2, br. 1, str. 173 – 203.
- DYGGVE, EJNAR (1989) *Izabrani spisi*, Književni krug, Split.
- DYGGVE, EJNAR (1996) *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Književni krug, Split.
- EUSEBIUS (1999) *Life of Constantine*, CAMERON, AVERIL – HALL, STUART G. (prijevod s uvodom i komentarom) Clarendon Press, Oxford.
- FARLATI, DANIELE (1751) *Illyricumsacrum*, I, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis.
- FARLATI, DANIELE (1753) *Illyricumsacrum*, II, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis.
- FISKOVIĆ, CVITO (1970) „Tri ranokršćanske lucerne s Majsana“, MIROSAVLJEVIĆ, VLADIMIR – RENDIĆ MIOČEVIĆ, DUJE – SUIĆ, MATE (ur.), *Adriatica praeistoricaetantiqua*, Zbornik radova po-

- svećen Grgi Novaku*, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, Zagreb, str. 689 – 697.
- FISKović, IGOR (1971) „Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, god. LXV – LXVII, (1963 – 1965), str. 141 – 168.
 - FISKović, IGOR (1999) „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, god. XIII – XIV, br. 1, str. 61 – 82.
 - FRANZEN, AUGUST (²1996) *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
 - GABRIČEVIĆ, BRANIMIR (1991a) „Kršćanstvo u Iliriku do dolska Slavena“, CAMBI NENAD (ur.) *Antička Salona*, Književni krug, Split, str. 327 – 353.
 - GABRIČEVIĆ, BRANIMIR (1991b) „Najstariji kršćanski oratorij u Saloni“, CAMBI NENAD (ur.) *Antička Salona*, Književni krug, Split, str. 353 – 367.
 - GLAVAŠ, TIHOMIR (1999) „Arheološko nalazište Mokro kod Širokog Brijega“, *Motrišta: Glasilo Matice hrvatske Mostar*, Mostar, br. 12, str. 22 – 27.
 - GOLDSTEIN, IVO (1992) *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Latina et Graeca, Zagreb.
 - GOLUŽA, BOŽO (2015) *Povijest Crkve*, Crkva na kamenu, Mostar.
 - GRAČANIN, HRVOJE (2014) „Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *Croatica christiana periodica*, Zagreb, god. XXXVIII, br. 73, str. 1 – 12.
 - IMAMOVIĆ, ENVER (1983) „Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika“, *Tribuna*, Trebinje, br. 7, str. 37 – 58.
 - IVANIŠEVIĆ, MILAN (1994) „Povijesni izvori“, MARIN, EMILIO (ur.) *Salona Christiana*, Split, str. 105 – 195.

- JARAK, MIRJA (1994) „Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske“, DEMO, ŽELJKO (ur.) *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej, Zagreb, str. 17 – 39.
- JARAK, MIRJA (1997) „Passio sancti Anastasii martyris“, *Opuscula archaeologica*, Zagreb, god. XXI, br. 1, str. 151 – 165.
- JEDIN, HUBERT (2001) *Velika povijest Crkve*, I, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- JEDIN, HUBERT (1995) *Velika povijest Crkve*, II, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, JASNA i dr. (1994) *Gata – Crkva Justinijanovog doba*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, JASNA – JELIĆ, IVANA (2013) „Biskup Hezihi-je, prvi metropolit Salonitanske crkve, u Farlatijevim povijesnim izvorima“, *Tusculum*, Solin, god. VI, br. 1, str. 125 – 140.
- KARAMAN, LJUBO (1954) „Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni“, *Peristil*, Zagreb, god. I, br. 1, str. 179 – 188.
- KLAJIĆ, NADA (1967) *Historia Salonitana Maior*, knjiga CCCX-CIX, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- KOVAČIĆ, SLAVKO (2008) „Pitanje početaka Salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća“, ANČIĆ, NEDILJKO ANTE (ur.) *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti, Zbornik Međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004.*, Crkva u svijetu, Split, str. 17 – 40.
- KRASIĆ, STJEPAN (2013) „Historičnost 'Milanskog edikta' iz 313. godine“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*, br. 516 (50), str. 1 – 51.
- LAKTANCIJE (2005) *O smrtima progonitelja*, CAMBI, NENAD – LUČIN, BRATISLAV (prir.) Književni krug, Split.

- MATIJAŠIĆ, ROBERT (2012) *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykaminternational, Zagreb.
- MARIN, EMILIO (2007) „Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, god. XXIV, br. 1, str. 251 – 256.
- MARIN, EMILIO (2012) „Moguće pomorske komunikacije starokršćanske Salone“, *Histria antiqua*, Zagreb, god. XXI, br. 21, str. 123 – 128.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, MIRJANA (2002) *Toma Arhiđakon i njegovo djelo: Rano doba hrvatske povijesti*, Naklada Slap, Zagreb.
- MEDVED, MARKO – ŠILJEG, FRANJO (2012) „O vjerskoj toleranciji u prvim stoljećima kršćanstva“, *Riječki teološki časopis*, Rijeka, god. XXXVIII, br. 2, str. 403 – 436.
- MIGOTTI, BRANKA (1992a) „Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, br. XXIV. – XXV., str. 163 – 182.
- MIGOTTI, BRANKA (1992b) „Ranokršćanska biskupija Scardona“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, god. IX, br. 1, str. 101 – 111.
- MIGOTTI, BRANKA (1994 – 1995) „Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar, br. 34 (21), str. 113 – 144.
- MIGOTTI, BRANKA (1996) „Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji“, *Arheološki radovi i rasprave*, Zagreb, br. 12, str. 189 – 247.
- MILOTIĆ, IVAN (2013) *Milanski edikt: prijevod, komentar i studija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- MIŠIĆ, ANTO (2004) „Ranokršćanski odnos vjere i politike – Crkve i države“, *Obnovljeni život*, Zagreb, god. LIX, br. 4, str. 451 – 468.

- PAŠKVALIN, VELJKO (2003) *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo.
- PETROVIĆ, IVANKA (2008) „Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija“, ANČIĆ, NEDILJKO ANTE (ur.) *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Zbornik Međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004., Crkva u svijetu, Split, str. 107 – 167.
- PETROVIĆ, IVANKA (2014) „Salonitansko-splitska hagiografska baština u svjetlu mediteranske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne hagiografije“, CAMBI, NENAD (ur.) *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011., Književni krug – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split, , str. 25 – 67.
- PIPLOVIĆ, STANKO (1991) „Pregradnja u 'velikim termama' u Salonu“, CAMBI, NENAD (ur.), *Antička Salona*, Književni krug, str. 289 – 305.
- POPOVIĆ, MARKO (1972/1973) „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., br. XXVII/XXVIII, str. 313 – 346.
- POSAVEC, VLADIMIR (2007) *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Književni krug, Split.
- PRICE, RICHARD – GADDIS, MICHAEL (2005) *The Acts of the Council of Chalcedon*, Liverpool University Press, Liverpool.
- PROCOPII CAESARIENSIS (1906) *Opera omnia. Historia quae dicitur Arcana*, vol. III/1, JACOB HAURY (ur.) *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Lipsiae.
- ROLDANUS, JOHANNES (2006) *The church in the age of Constantine: The theological challenges*, Routledge, London – New York.

- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE (1954) „Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., Sarajevo, br. IX, str. 189 – 210.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE (1959) „Bazilika u Nerezima i Docu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., Sarajevo, br. XIV, str. 163 – 173.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE (1960 – 1961) „Bazilika u Mokrom“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., Sarajevo, br. XV – XVI, str. 211 – 228.
- ŠKEGRO, ANTE (2011) „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“, LUČIĆ, IVICA (ur.) *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 99 – 115.
- TRUHELKA, ĆIRO (1893) „Rimske iskopine u Vitini“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, br. V, str. 673 – 678.
- URODA, NIKOLINA (2013) „Beginnings of monasticism on central dalmatian islands: problems and perspectives“, *Hortus Artium Medievalium*, Motovun, god. XIX, str. 113 – 120.
- VANINO, MIROSLAV (³1998) „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, str. 138 – 158.
- ZANINOVIĆ, MARIN (1994) „Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, god. LXXXVI, br. 1, str. 125 – 146.
- ŽERAVICA, ZDENKO (2009) „Crkve sv. Pavla na području starokršćanskih biskupija Epidaura i Stona“, DEMOVIĆ, MIHO (ur.) *Brodolom sv. Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, *Zbornik radova znanstvenog skupa 'Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta'*, *Dubrovnik – Mljet, 10. do 13. studenog 2008. godine*, Dubrovačka biskupija – Matica hrvatska, Zagreb, str. 367 – 388.